

M E S N E D

İlahiyat Araştırmaları Dergisi
The Journal of Theological Studies

ISSN 2667-7075 | e-ISSN 2687-3605

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mesned>

Cilt/Vol. 15, Sayı/Issue 1, Haziran/June 2024

Endülüs Emevî Devleti'nde Eyyâmü'l-Arûs Dönemi

Eyyam al-Arous Period in Andalusia Umayyad Caliphate

10.51605/mesned.1466378

Zülfü DİNÇ

0009-0006-3983-4346 zulfu_dinc@hotmail.com

Diyaret İşleri Başkanlığı, Elazığ/Türkiye | Presidency of Religious Affairs, Elazığ/Türkiye

Araştırma Makalesi

Research Article

Geliş Tarihi: 07.04.2024

Date of Submission: 07.04.2024

Kabul Tarihi: 26.06.2024

Date of Acceptance : 26.06.2024

Yayın Tarihi: 30.06.2024

Date of Publication: 30.06.2024

Benzerlik Taraması: Evet, Turnitin

Plagiarism Checks: Yes, Turnitin

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Atıf/Citation: DİNÇ, Zülfü. "Endülüs Emevî Devleti'nde Eyyâmü'l-Arûs Dönemi / Eyyam al-Arous Period in Andalusia Umayyad Caliphate". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/The Journal of Mesned of Theological Studies*, (Haziran 2024-1): 51-67. <https://doi.org/10.51605/mesned.1466378>.

Eyyam al-Arous Period in Andalusia Umayyad Caliphate

Summary: Less than a century after the Prophet's (PBUH) death, the Islamic community succeeded in carrying the messages of revelation across continents. In 93/711 Muslim conquerors set foot on the Iberian Peninsula. Andalusia, which had a civilization of nearly eight centuries (711-1492), was praised for its scientific and architectural works as well as vassal's its cultural, political and religious tolerance towards different subjects. Andalusia has always had a special place and importance with the civilization it established in Islamic history. With the passage of Muslims to the Iberian Peninsula, in other words, to the lands of Andalusia, different cultural fusions were experienced. In addition to Roman-Visigothic elements, Arab-Berber, Damascene-Palestinian and many other ethnic elements from Islamic Mesopotamia were also involved in this historical phenomenon. In this respect, Andalusia is a geography that has been the cradle of different civilizations throughout the ages. The lands of al-Andalus, which harbor many differences within its structure; Jews, Christians, Muslims, Musta'ribs, Mudadjans, mutual relations/marriages, slave/prisoner trade, ongoing wars, political refugees, murtezika and different customs and traditions carried to al-Andalus from the eastern geography intertwined with each other and formed the culture of life of al-Andalus with a new formation. Muslims offered a free living space to members of other religions and accepted them as "free citizens of the Land of Islam". During the Muslim rule in these lands, inter-communal/international cohesion was achieved despite all kinds of differences. The Andalusian civilization, which emerged as a result of cultural fusions, almost disappeared with the loss of Muslim domination. The Catholic leaders who eventually *reconquered* Spain from the Muslims with the "reconquista" movement were unable to continue the experience of "convivencia", that is, the ability to live together despite all kinds of differences, and the experience of *eyyam al-arous* Christians even denied the right to life to members of religions other than their own. The main goal of Islam is to build an ideal society of virtuous people. To establish a world where all beings/created on earth can live their lives in safety and peace. The rulers of the Umayyad State of Andalusia, who adopted these ideals as their motto, played an important role in transferring the cultural structure of Islamic civilization to the Maghreb. Abd al-Rahman I, the founder of the Umayyad State of Andalusia, laid the foundations of the *eyyam al-arous* period, which is the projection of a prosperous life for Andalusian society, by ensuring stability in this new administration, which was still in the process of formation. With Abd al-Rahman II, who embraced his grandfather's legacy, the period of *eyyam al-arous* would reach its peak and take on a form that would be worthy of his name. Abd al-Rahman II, the fourth emir of the Umayyad State of Andalusia, led his people through a prosperous period in Andalusia during his 30-year rule, which is called "Eyyam al-Arous", meaning "Wedding/ honeymoon Days". The most brilliant period of the Umayyad State of Andalusia, also called the Umayyad and caliphate period, took place during the reign of Abd al-Rahman II. Historians have noted that the main reason why historians refer to his period as the "wedding/honeymoon days" was due to the increase in state revenues and the rise in the level of prosperity. On the other hand, Abd al-Rahman II's coinage is an indication that the state's revenues increased at a high level. Another important factor in determining the level of prosperity is the cultivation of agricultural land. Abd al-Rahman II's permissive policy towards the utilization of agricultural land led to both an increase in state revenues and an increase in exports in foreign trade. Abd al-Rahman II also established a level relationship with the jurists who had a say in the society and prevented any social problems that might arise. The period of "Eyyam al-Arous" was a period of stability in Andalusia and development in all fields. So much so that wedding/honeymoon days are times of tranquility and prosperity, when development in fields such as science, art, economics and literature are at their peak. Although Abd al-Rahman's death led to a brief period of

conquest regarding the eyyam al-arous, his grandson Abd al-Rahman would claim this legacy and revive the eyyam al-arous period in Andalusia. The subject of "eyyam al-arous" to be discussed in this study is presented in the context of three different rulers of the Andalusian Umayyad period, the "Abd al-Rahman", with the same name and accompanied by their biographies.

Key Words: Andalucia, Eyyam al-Arous, Abd al-Rahman I, Abd al-Rahman II, Abd al-Rahman III.

Endülüs Emevî Devleti'nde Eyyâmü'l-Arûs Dönemi¹

Öz: İslâm toplumu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatının üzerinden henüz bir asır geçmeden vahyin mesajlarını kıtalar ötesine taşımayı başarmıştır. Tarihler 93/711 yılını gösterdiğinde Müslüman fatihler İber Yarımadası'na ayak basmışlardır. Yaklaşık sekiz asırlık (711-1492) bir medeniyete sahip olan Endülüs, ilmî ve mimarî eserlerinin yanında farklı tebaaya karşı kültürel, siyasî ve dinî hoşgörüsüyle de övgüye mazhar olmuştur. Endülüs, İslâm tarihi içerisinde kurmuş olduğu medeniyetle her zaman ayrı bir yere ve öneme sahip olmuştur. Müslümanlar'ın, İber Yarımadası'na diğer bir ifadeyle Endülüs topraklarına geçişleriyle birlikte farklı kültürel kaynaşmalar yaşanmıştır. Roma-Vizigot unsurlarının yanında Arap-Berberî, Şamlı-Filistinli ve İslâm Mezopotamyası'ndan birçok etnik unsurlar da bu tarihi olgu içerisinde yer almışlardır. Bu minvalde Endülüs çağlar boyu farklı medeniyetlere beşik olmuş bir coğrafyadır. Bünyesinde birçok farklılık barındıran Endülüs toprakları; Yahudiler, Hristiyanlar, Müslümanlar, Müsta'ribler, Müdeccenler, karşılıklı ilişkiler/evlilikler, köle/esir ticareti, devam eden savaşlar, siyasî sığınmalar, mürtezika ve Endülüs'e şark coğrafyasından taşınan farklı örf ve âdetler birbiriyle iç içe geçerek yeni bir oluşumla Endülüs'ün hayat kültürünü meydana getirmiştir. Müslümanlar diğer din mensuplarına hür bir yaşam alanı sunarak adeta onları "İslâm Yurdu'nun özgür vatandaşları" olarak kabul etmişlerdir. Müslümanların bu topraklarda hâkimiyetleri esnasında her türlü farklılıklara rağmen toplumlararası/beynelmilel kaynaşma sağlanmıştır. Kültürel kaynaşmalar neticesinde ortaya çıkan Endülüs medeniyeti, Müslümanların hâkimiyeti yitirmesiyle neredeyse yok olacak dereceye varmıştır. Nihayetinde İspanya'yı Müslümanlardan "reconquista" hareketiyle geri alan Katolik liderler, "convivencia" yani her türlü farklılıklara rağmen bir arada yaşayabilme ve düğün/balayı manasına gelen "eyyâmü'l-arûs" tecrübesini devam ettirememişlerdir. Hatta Hristiyanlar kendilerinden başka din mensuplarına hayat hakkı tanımamışlardır. Mamafih İslâm dininin temel gayesi erdemli insanların oluşturduğu ideal bir toplum inşa etmek yani yeryüzündeki tüm varlıkların/yaratılmışların güven ve huzur içerisinde hayatlarını idame edebilecekleri bir dünya kurmaktır. Bu idealleri kendisine şiar edinen Endülüs Emevî Devleti'nin yöneticileri, İslâm medeniyetinin kültürel yapısının mağrib coğrafyasına aktarılmasında önemli rol almışlardır. Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan I. Abdurrahman, henüz oluşum sürecinde olan bu yeni yönetimde istikrarı sağlayarak Endülüs toplumuna müreffeh bir hayatın iz düşümü olan eyyâmü'l-arûs döneminin temellerini atmıştır. Dedesinin mirasına sahip çıkan II. Abdurrahman'la beraber eyyâmü'l-arûs dönemi zirveye taşınmış ve onun ismiyle müsemma bir hâle bürünmüştür. Endülüs Emevî Devleti'nin dördüncü emîri olan II. Abdurrahman, 30 yıllık yönetiminde Endülüs'te "Eyyâmü'l-Arûs" yani "Düğün/Balayı Günleri" anlamına gelen müreffeh dönemi halkına yaşatmıştır. Emîrlik ve hilâfet dönemi olarak da adlandırılan Endülüs Emevî Devleti'nin en parlak dönemi II. Abdurrahman zamanında yaşanmıştır. Tarihçilerin, onun dönemini "düğün/balayı günleri" olarak adlandırmasının temel sebebinin devletin gelirlerinin artması ve refah seviyesinin yükselmesinden kaynak-

¹ Bu çalışma Doç. Dr. Tacetdin BIYIK danışmanlığında 2024 tarihinde tamamladığımız "Endülüs'te Eyyâmü'l-Arûs'tan el-Fitnetü'l-Kübrâ'ya Geçiş Süreci" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya, Türkiye, 2024).

landığını belirtmişlerdir. Öte yandan II. Abdurrahman'ın para bastırması devletin gelirlerinin üst düzeyde arttığının göstergesidir. Refah seviyesinin belirlenmesinde önemli olan bir başka etken de tarım arazilerinin işlenmesidir. II. Abdurrahman, tarım alanlarının kullanılması yönündeki müsamahalı politikası hem devlet gelirlerinin çoğalmasını hem de dış ticaretteki ihracatın artmasını sağlamıştır. II. Abdurrahman toplumda söz sahibi olan fukahâ ile de seviyeli ilişki kurarak meydana gelebilecek her türlü toplumsal sorunların önüne geçmiştir. Eyyâmü'l-arûs dönemi Endülüs'te istikrarın sağlandığı ve her türlü alanda gelişmenin yaşandığı bir dönemdir. Öyle ki düğün/balayı günleri ilim, sanat, iktisat, edebiyat gibi alanlarda gelişmişliğin zirve yaptığı sükûnet ve refah zamanları olmuştur. II. Abdurrahman'ın vefatıyla beraber eyyâmü'l-arûs ile ilgili kısa bir fetret devri yaşanmış olsa da torunlarından olan III. Abdurrahman, bu mirasa sahip çıkmış ve eyyâmü'l-arûs dönemlerini Endülüs'te tekrardan yeşertmiştir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Eyyâmü'l-Arûs, I. Abdurrahman, II. Abdurrahman, III. Abdurrahman.

Giriş

İslâm orduları Kuzey Afrika fetihlerini tamamlamalarının ardından deniz aşırı sefer hazırlıklarına başlamışlardır. Endülüs fatihlerinden Mûsâ b. Nusayr (öl. 98/717) deniz aşırı sefer düzenlemek için Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik'e (öl. 96/715) İber Yarımadası'na geçiş izni içeren bir mektup göndermiştir. I. Velîd, Müslümanların canlarının tehlikeye atılmaması şartıyla, izin verdiğini belirterek cevap vermiştir. Bu olumlu yanıt üzerine Mûsâ, İber Yarımadası'na çıkarma yapmak için hazırlıklara başlamıştır.² Tarîf b. Mâlik (öl. 124/742 [?]) öncülüğünde gönderilen birliğin, fetih için zeminin müsait olduğunu bildirmesiyle 93/711 yılında Târık b. Ziyâd (öl. 102/720) komutasındaki ordu Endülüs coğrafyasına geçiş yapmış ve fetih bu şekilde gerçekleşmiştir.³

Endülüs'ün fethi üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra Emevî halifesi I. Velîd, Endülüs fatihlerinden Mûsâ ve Târık'ı hilâfet merkezi olan Dimaşk şehrine çağırmıştır.⁴ Bu süreçte Mûsâ, yerine oğlu Abdülazîz'i Endülüs'e vali olarak bırakmıştır. Bununla beraber Endülüs için fetih süreci tamamlanmış ve "Valiler Dönemi" başlamıştır. 45 yıl sürecek olan valiler döneminde 21 vali görev yapmıştır.⁵ Yani yaklaşık iki yılda bir vali değişimi söz konusu olmuştur. Bu durum Endülüs'te siyasî istikrarsızlığın devam ettiğinin göstergesidir. Valiler döneminde yaşanan siyasî istikrarsızlığı fırsata çeviren Abdurrahman b. Muaviye (öl. 172/788), 139/756 yılında İber Yarımadası'na geçiş yaparak Endülüs Emevî Devleti'ni kurmuştur.⁶

Endülüs Emevî Devleti dönemi İber Yarımadası için bereket yılları olmuştur. Hem kamusal alanda hem de toplumsal hayata dair birçok müessese tahsis edilmiş ve bu alanlarda ciddi gelişmeler sağlanmıştır. Hâciplik ve vezirlik makamları kurulmuş, donanma ve deniz gücü oluşturulmuş, askerî alanda reformlar yapılmıştır.⁷ Üretim dönemi olan emîrlik ve hilâfet döneminde ilmî alanlarda da ilerlemeler yaşanmış ve Endülüs'ün tüm bölgelerinde kitap ve kütüphanelere talep artmıştır. Toplumun her kesimi kadın-erkek ayrımı olmaksızın eğitime yönelmişlerdir. Öte yandan bayındırlık alanlarında

² Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû'a fi Fethi'l-Endelüs ve Zikri Ümerâihâ*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut: Dârül-Kitabü'l-Benânî, 1989), 16.

³ Lütfi Şeyban, *Endülüs* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019), 27-29.

⁴ Nizamettin Parlak, *Ana Hatlarıyla Endülüs Tarihi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023), 27.

⁵ Şeyban, *Endülüs*, 34.

⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs* (Ankara: İSAM, 2021), 42.

⁷ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâmi fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), 1/197-198, 274-311.

da reformlar gerçekleştirilmiştir. İnşaat sektöründe estetik sadece kamu alanlarıyla sınırlı kalmamış evlere, saraylara, hamamlara kadar ulaşmıştır. Endülüs'te şehirleşmeyle beraber surlar, parklar, bahçeler, camiler inşa edilmiştir.⁸ Endülüs Emevî Devleti'nin İber Yarımadası'na katmış olduğu bu gelişmeler II. Abdurrahman (öl. 238/852) dönemiyle beraber "Eyyâmü'l-arûs" olarak anılmıştır.⁹ Çalışmamızın da ek-senini oluşturan "Eyyâmü'l-arûs" dönemi her ne kadar II. Abdurrahman ile beraber ünlenmiş olsa da temellerinin I. Abdurrahman tarafından atıldığı, II. Abdurrahman'la zirvelere ulaştığı ve "el-Fit-neü'kübrâ" döneminin akabinde III. Abdurrahman (öl. 350/961) ile yeniden aynı ruhun yakaladığının üzerinde durulmuştur.

Eyyâmü'l-arûs; düğün manasına gelen "arûs"¹⁰ ve gün mânasındaki "yevm" kelimesinin çoğulu olan "eyyâm"¹¹ sözcüklerinden meydana gelerek "düğün/balayı günleri" olarak nitelendirilmiştir. Çalışmamızın temasını oluşturan düğün/balayı günleriyle kastedilen, İslâm dininin bir beldeye hükmetmesiyle ve yöneticilerin de ilahi buyrukları içselleştirmesiyle, toplumsal refahın sağlanacağı ve bununla beraber sosyal ve kültürel açıdan gelişmişliğin zirveye ulaşması; Endülüs Emevîler'i dönemi üzerinden örneklendirilmiştir.

1. I. Abdurrahman'la Temelleri Atılan Eyyâmü'l-Arûs Dönemi

Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman ed-Dâhil 113/731 yılında Dımaşk'a bağlı Deyrihannâ'da dünyaya gelmiştir. Babasını küçük yaşlarda kaybettiğinden dolayı, dedesi halife Hişâm b. Abdülmelik'in (öl. 125/743) yanında büyümüştür.¹² Bu durum I. Abdurrahman'ın siyâsî açıdan tecrübeli bir şahsiyet olmasını sağlamıştır. S. P. Scott, I. Abdurrahman'ın dedesi Hişâm'ın yanında görmüş olduğu siyâsî tecrübenin ilerleyen süreçte Endülüs Emevî Devleti'ni kurmasındaki başarının arka planı olduğunu ifade etmiştir.¹³

I. Abdurrahman'ın gençlik yılları Endülüs'te valiler dönemine denk gelmektedir. Şam'da hilâfetle ilgili Emevîlere karşı Abbâsîler tarafından bir kıyım gerçekleştirilmiş ve Abbâsîlerin kıyımından kurtulan I. Abdurrahman, Septe şehrinde annesinin de mensup olduğu Berberî bir kabileye sığınmıştır. Septe'nin Endülüs'e yakınlığından faydalanarak hizmetlisi Bedir'i İber Yarımadası'na göndermiştir.¹⁴ Endülüs'ün fetih sürecinde Mûsâ b. Nusayr'ın askerlerinden olan Sâlim'i de Endülüs'e göndererek bölge hakkında bilgi almıştır.¹⁵ I. Abdurrahman, Endülüs'teki durumu değerlendirmek amacıyla gemiyle Elbire sahiline ayak bastıktan sonra Turruş/Torroş şehrini merkez olarak belirlemiştir.¹⁶ Öte yandan I. Abdurrahman'ın Endülüs'e geçişi mevcut valileri endişelendirmiştir. Bunun üzerine Endülüs valisi Yûsuf el-Fihri, bir taraftan askerî hazırlıklara başlarken diğer taraftan da hediyeler göndererek¹⁷

⁸ Abdurrahman Ali Haccî, *İslâmî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi*, çev. Kadir Kinar (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017), 363-364.

⁹ Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm fi men büyi'a kable'l-ihtilâm min mü'lûki'l-İslâm*, thk. Evariste Lévi-Provençal (Beirut: Dârü'l-Mekşûf, 1956), 20.

¹⁰ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık, 1995), 560.

¹¹ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 1023.

¹² Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/147.

¹³ Sammel Parsonu Scott, *History of the Moorish Empire in Europe* (London: J. B. Lippincott Company, 1904), 1/384-385.

¹⁴ Scott, *History of the Moorish Empire in Europe*, 1/387.

¹⁵ Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, 57.

¹⁶ I. Abdurrahman'ın Endülüs'e geçiş serüveni hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Reinhart Pieter Anne Dozy, *History of the Muslims in Spain "Spanish Islam"*, çev. Francis Griffin Stokes (London: Chatto & Windus, 1913), 161-211.

¹⁷ İhsan Süreyya Sırma, *Ah Endülüs* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 30.

I. Abdurrahman'la dostluk kurmaya çalışmıştır.¹⁸ Tüm bu girişimleri reddeden I. Abdurrahman 138/756 yılında Vâdilkebîr'de el-Musâra/el-Müsâre savaşıyla amansız bir mücadele vererek galip gelmiştir. I. Abdurrahman'ın karşısında iki muhalif lider olan Yûsuf el-Fihri ve Sumeyl b. Hâtim bir müddet sonra öldürülmüştür.¹⁹

I. Abdurrahman, "Yevmu'l-Messâra/Şenlik ve Sevinç Günü"²⁰ muharebesinin akabinde Kurtuba'ya girmiştir. Kurtuba'ya girişinin Cuma gününe denk gelmesi münasebetiyle burada bir hutbe irâd etmiştir. Cuma hutbesinde halka adâlet, hakkaniyet ve dürüstlikle hükmedeceğini vadederek Cuma namazının akabinde biatleri kabul etmiştir.²¹ I. Abdurrahman'a "Emîr" sıfatıyla biat edilmiş²² ve Kurtuba şehri yönetim merkezi seçilerek başkent ilan edilmiştir.²³ I. Abdurrahman, Emevî hanedanlığından Endülüs'e giriş yapan ilk kişi olmasından mütevellit "ed-Dâhil" mahlâsını kazanmıştır.²⁴ Biatlerin alınmasıyla beraber Endülüs'te "Emîrlik Dönemi" başlamıştır.²⁵ Abbâsî halifesi Ebû Cafer el-Mânsur (öl. 158/775), Endülüs'teki hâkimiyeti ve cesaretinden ötürü I. Abdurrahman'ı "Kureyş Şahini" olarak nitelendirmiştir.²⁶

I. Abdurrahman döneminde meydana gelen isyanların geneli siyasî olarak gerçekleşmiştir. Bunun tek istisnası ise Şekyâ b. Abdülvahîd'in ayaklanmasıdır. Şekyâ, her ne kadar siyasî amaçla yeni bir devlet kurma hedefi taşımış olsa da Hz. Hüseyin'in soyundan geldiğini öne sürerek dinî bir kılıfla ayaklanma başlatmıştır. Nihayetinde Kurtuba hükümeti tarafından ayaklanma bastırılarak isyanın lideri Şekyâ öldürülmüştür.²⁷ I. Abdurrahman'ın gerek yanında gerekse karşısında yer alanlar, Endülüs'ün geleceğine dair farklı amaçlar gütmüşler ve uygun ortamı bulduklarında isyan etmişlerdir. Sırasıyla 141/758'de Kayşlılar, 145/762'de Yemenliler, 152/769'da ise Berberîler isyan bayraklarını açmışlardır.²⁸ Endülüs'te yönetimine karşı başlatılan ayaklanmaları ustaca bastıran I. Abdurrahman ve ekibinin, isyanlar karşısındaki mukavemeti devletin henüz kuruluş aşamasında temelleri sağlam bir yönetim kuracağının delili olmuştur. Endülüs Emevîleri'nin kuruluş dönemi her ne kadar isyanlarla geçmiş olsa da I. Abdurrahman, kültürel faaliyetlerden de geri durmamıştır. Bu dönemde sanat ve edebiyat alanlarında gelişim sağlanmıştır. Kültürel faaliyetler ışığında, İslâm dünyasında şöhret bulan bilim adamları ve ediplerle toplantılar düzenlemiştir. Din bilgini Şeyh Gazi Kays gibi topluma mâl olmuş kişileri de meclisinde toplamıştır. Henüz kuruluş döneminde bile Endülüs medeniyetinin bu kadar revaç bulmasında muhakkak ki I. Abdurrahman'ın şahsiyeti ve hoşgörüsünün katkısı büyüktür.²⁹

¹⁸ Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 77-86; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, çev. Georges Seraphin Colin - Evariste Lévi-Provençal (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1980), 2/51.

¹⁹ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 283.

²⁰ Ali, *Endülüs Tarihi*, 81.

²¹ Ebû Bekr Muhammed b. Ömer İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Kahire: Daru'l-Kitâb el-Masri, 1989), 2/47; Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, 49.

²² Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 88.

²³ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 283.

²⁴ Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-Tîb min ğusni'l-Endelüsü'r-râtib*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1968), 3/27.

²⁵ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 283-284.

²⁶ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/59; Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, 1/329; Yaşar Emrah Koşdaş, *Kureyş Şahini "I. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi"* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 19-20.

²⁷ Koşdaş, *Kureyş Şahini*, 68-17; Yıldız, "Abdurrahman I", 1/148-149.

²⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 89.

²⁹ S. Muhammed İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990), 85.

I. Abdurrahman toplumsal hayatta çoğu zaman halk ile iç içe olmuştur. Bazen tebdil-i kıyafetle çarşı pazarı teftiş etme adına halk arasında sokakları gezerek yönetime dair düzenin işleyişini denetlemiştir. Herhangi bir adâletsizlik veya hukuksuzluk karşısında ise asla taviz vermemiştir.³⁰ I. Abdurrahman, emîrliğinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan birtakım sorunları fırsata çevirmiştir. Kabileler arası çatışmaları önlemek amacıyla aynı kabile mensuplarını bir bölgede istihdam ederek hem iç isyanlara ket vurmaya amaçlarken hem de bir arada ve barış içerisinde yaşamalarını sağlamıştır.³¹ Devletin dış politikalarına yönelik ise kuzeyde yaşayan toplumlarla anlaşmalar yaparak barış içerisinde yaşamalarını sağlama adına çalışmalar yapmıştır.³² Endülüs tarihçileri içerisinde otorite bir konuma sahip olan İbn Hayyân el-Kurtubî (öl. 469/1076),³³ I. Abdurrahman'ı şu şekilde anlatmıştır:

“Abdurrahman, hilmi ağır, ilmi geniş, anlayışı keskin, karar verince uygulayan bir kişiydi. Acizlikten uzak, atik, çevik, yerinde duramaz, dur durak bilmez bir şahsiyetti. İşlerini kendisi yapar başkalarına havale etmezdi. İşleri hususunda karar verirken kendi başına karar vermezdi. Cesur, atılgan, ileri görüşlü, kıvrak zekâlı, sürekli hareket halindeydi. İyi bir hatip, mükemmel bir şairdi. Hoşgörülü, cömert, güler yüzlü ve tatlı dilliydi. Beyaz elbise giymez, fakat beyaz sarık sarardı. Beyaz sarığı diğer sarıklarına oranla daha çok tercih ederdi. Hem dostlarının hem de düşmanlarının gözünde ayrı bir heybeti vardı. Cenazelere katılır, namazlarını kılardı. Cuma ve bayramlarda hazır bulunduğu zaman insanlara namazları kendisi kıldırırdı. Minbere çıkar hutbe okurdu. Hastaları ziyaret eder ve İnsanlarla bu sürede beraber olur, onlar arasında yürürdü.”³⁴

I. Abdurrahman Endülüs'te alternatif güç unsurlarını ortadan kaldırarak siyasî otoritesi güçlü bir yönetim kurmayı başarmıştır.³⁵ Devletleşme yolunda atılan bu adımlarla beraber bir yandan teşkilatlanmalar başlarken öte yandan imâr faaliyetleri de hız kazanmıştır. I. Abdurrahman resmî olarak tamamen bağımsız bir devlet kurmasına ve Abbâsîler tarafından tanınmasına rağmen “Halife” veya “Emîrü'l-Mü'minîn” unvanları kullanmak yerine “Emîr” unvanını tercih ederken, hutbe ve sikkelerde³⁶ ise kendi adını kullanmayı tercih etmiştir.³⁷ I. Abdurrahman'ın kendi adına sikke bastırması aynı zamanda devletin ekonomik olarak kalkınmasının da bir göstergesidir.

Endülüs'te sükûnetin hâkim olmasıyla beraber üretim, kalkınma ve gelişmişlik seviyesi de artmaya başlamıştır.³⁸ I. Abdurrahman döneminde inşa edilen eserler arasında Kurtuba Ulucamii (el-Mes-cidu'l-Kebîr/La Mezquita Mayor), eyyâmü'l-arûs nezdinde değerlendirildiğinde büyük bir önem arz etmektedir. I. Abdurrahman, Hristiyanlara ait bir arsayı satın alarak Kurtuba Ulucamii'nin³⁹ inşa sürecini başlatmıştır. Zira satın alınmadan önce Kurtuba Ulucamii'nin neredeyse yarısı San Vicente Kilisesi'nin bir bölümü olarak kullanılmaktaydı. I. Abdurrahman, Kurtuba Ulucamii'nin kalan yarısını da alıp burayı tamamen Müslümanların hizmetine sunmayı amaçlamıştır. Arsa sahibinin fiyatı arttırmasına rağmen hiçbir baskı yapılmadan gereken ücret Endülüs yönetimi tarafından karşılanmıştır. Müslüman-

³⁰ Scott, *History of the Moorish Empire in Europe*, 1/410; İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 83.

³¹ Yaşar Emrah Koşdaş, *Endülüs'ün Fethi ve Valiler Döneminde Berberîler* (İstanbul: Okurakademi Yayınları, 2020), 99.

³² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/39.

³³ Endülüslü tarihçi. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, “İbn Hayyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/37-38.

³⁴ Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, 3/48; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/58; Haccî, *Endülüs Tarihi*, 286.

³⁵ Koşdaş, *Endülüs'ün Fethi ve Valiler Döneminde Berberîler*, 88.

³⁶ İbrahim Artuk, “Abbâsîler ve Endülüs Emevîleri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 3/5-6 (1952 1951), 144.

³⁷ Yıldız, “Abdurrahman I”, 1/149-150.

³⁸ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 286.

³⁹ Engin Beksaç, “Kurtuba Ulucamii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/453-454.

lar farklı inanç ve kültürlerin ibadet mekânlarına dokunmamışlardır. Hatta Müslümanlar, Hristiyanlarla fetih sürecinde bir anlaşma yaparak ibadet mahallerine dokunulmayacağını belgelerle taahhüt etmişlerdir.⁴⁰ Nihayetinde I. Abdurrahman, Hristiyanların rızasını alarak 100.000 dinar ve birkaç kilisenin restore edilmesi karşılığında Kurtuba Ulucamii'ni İslâm medeniyetine vakfetmiştir.⁴¹ Verilen miktar caminin inşasından daha fazla bir ücrete tekabül etmiştir. Çünkü caminin inşasının toplam maliyeti için 80.000 dinar harcanmıştır.⁴² Kurtuba Ulucamii, İslâm dünyasında Sâmerrâ Ulucamii ve Ebû Dülef Camii'nden sonra üçüncü sırada yer almaktadır.⁴³

I. Abdurrahman'ın bir başka önemli imar faaliyeti de yazlık özelliği taşıyan Rusâfe Sarayı'dır. Vâdilkebîr Nehri kıyısında yer alan sarayın bahçesinde, I. Abdurrahman'ın Şam'dan getirttiği hurma, nar gibi çeşitli ağaçlarla donatılmıştır.⁴⁴ Günümüzde Rusâfe Sarayı'nın yerinde Alkazar Sarayı (alcazar/el-kasr)⁴⁵ bulunmaktadır. I. Abdurrahman döneminde bayındırlık çalışmalarına dair devrim niteliğinde gelişmeler sağlamıştır. Hatta Endülüs'te ilk botanik çalışmaları da bu dönemde gerçekleşmiştir.⁴⁶ Onun döneminde yol çalışmaları, su kanalları, mescit, çeşme yapımı, hamam ve sahillere liman inşasının yanında Kurtuba şehrine yönelik ciddi çalışmalar yapılarak, surları onarılmış ve Şam'dan getirilen ağaçlarla cadde ve bahçeler süslenmiştir.⁴⁷ I. Abdurrahman'ın Endülüs'te yapmış olduğu çalışmalar torunlarından olan II. Abdurrahman ile zirveye çıkarak eyyâmü'l-arûs dönemi olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla I. Abdurrahman'ın Endülüs'teki faaliyetleri eyyâmü'l-arûs döneminin zeminini oluşturmuştur.⁴⁸

I. Abdurrahman şiire karşı ayrı bir ilgi duyduğu gibi kendisi de şiirler yazmıştır. Bir gün Rusâfe sarayında gezinirken gözüne ilişen bir hurma ağacının karşısına geçerek doğduğu topraklara karşı özlemi dile getirme adına dilinden şu dizeler dökülmüştür:

*Ey hurma ağacı sen de aynı benim gibisin,
Uzaksın aslı vatanından.*

Şayet ağlasaydın sen, o vakit hurma diyarından Fırat'ın suyu ağlardı.

*Ne var ki, şaşırtdı, beni de şaşırtdı, Benû Abbâs'ın aileme karşı bu nefreti.*⁴⁹

I. Abdurrahman, 172/788 yılında 59 yaşlarında iken Kurtuba'da vefat etmiştir.⁵⁰ Cenaze namazı oğlu Abdullah el-Belensî tarafından kıldırıldıktan sonra imâret sarayında defin işlemi gerçekleştirilmiştir.⁵¹ I. Abdurrahman kendisinden sonra yerine keskin zekâsına ve ehil olduğuna inandığı oğlu Hişâm b. Abdurrahman'ı veliaht olarak tayin etmiştir.⁵²

⁴⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 92.

⁴¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/229-230.

⁴² Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 92.

⁴³ Birsal Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevileri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*, thk. Mehmet Özdemir (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 4/69.

⁴⁴ Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, 1/546.

⁴⁵ Endülüs'te bulunan ve en önemlileri Sevilla Alkazarı olan müstahkem Ortaçağ sarayları. Detaylı bilgi için bk. Sargon Erdem, "Alkazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/469-470.

⁴⁶ Koşdaş, *Kureyş Şahini*, 118.

⁴⁷ Furkan Erbaş, *Endülüs Medeniyetinin Zirvesi Halife II. Hakem Dönemi Endülüs Tarihi (350-366/961-976)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 25.

⁴⁸ Zülfü Dinç, *Endülüs'te Eyyâmü'l-Arûs'tan el-Fitnetü'l-Kübrâ'ya Geçiş Süreci* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 55-61.

⁴⁹ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdulmelik İbn Beşkuvâl, *es-Sıla fi târîh eimmeti'l-Endelus* (b.y.: Mektebetü'l-Hâncî, 1374/1955), 1/205.

⁵⁰ Yıldız, "Abdurrahman I", 1/149.

⁵¹ Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelus* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988), 1/26.

⁵² İnân, *Devletü'l-İslâmî fi'l-Endelus*, 1/124.

2. II. Abdurrahman'la Zirveye Çıkan Eyyâmü'l-Arûs Dönemi

Endülüs Emevî Devleti'nin dördüncü emîri olan Abdurrahman b. el-Hakem 176/792 yılında Tuleytula şehrinde dünyaya gelmiştir.⁵³ İdareci kimliğiyle ön plana çıkan II. Abdurrahman, İslâmî ilimler alanlarıyla ilgili de kendisini geliştirmiştir. Şer'î ilimlere ve felsefeye vakıf olduğu gibi Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyip, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) birçok hadîsini de zihninde tutmuştur.⁵⁴ Aynı ismi taşıdığı ve I. Abdurrahman'dan sonra tahta geçtiği için Arap tarihçiler tarafından "*el-Evsat*" yani "ortanca Abdurrahman" olarak nitelendirilmiştir.⁵⁵

Hakem b. Hişâm'ın (öl. 206/822) vefatıyla beraber yerine veliahtı II. Abdurrahman yönetime geçmiştir (206-238/822-852). Yönetime geldiğinde otuz yaşlarında⁵⁶ olan ve farklı bir sima olarak Endülüs siyasî tarihinde yer alan II. Abdurrahman, Endülüs'e en görkemli ve en ihtişamlı dönemlerini yaşatmıştır.⁵⁷ Endülüs Emevî emîri I. Hakem, veliaht tayin etmiş olduğu oğlu II. Abdurrahman'a şöyle nasihat etmiştir:

"Oğlum! Ben, dünyayı senin için hazırladım ve düşmanları da senin için zelil bir hâle getirdim ve hilâfeti de hizmetine sundum. Anlaşmazlıkları ve kavgaları ortadan kaldırdım. Sana çizdiğim yolda yürü. Şunu bil ki sana gerekli olan ilk iş, önce aileni sonra aşiretini koruman, halkını ve seni destekleyenleri himayene almandır. Onlar senin yardımcıların ve dava arkadaşlarıdır. Onlar senin acı ve tatlı günlerinde seninle beraber olurlar. Senin güvenini kazanmış kimseleri sakın nimetinden mahrum etme. İsyancılar dışında avam halkın mertebelerine bakmaksızın onları iyi anla. Çünkü onların, kralların yaptıkları işlerden dolayı intikam almaya güçleri yeter. Onlar yüklerinin ağır olduğunu düşünerek intikam almaya kalkışabilirler. Onların sıkıntılarını, dertlerini hepsine adâletli davranarak ortadan kaldır. Onlardan güven ve heybeti kaldırmadan işlerinde kolaylık sağlamak ve erdemli kişilere iyi muamele etmek gerekir. Yaptığın işlere razı olan birini gördüğünde veya daha önce tanımadığın bir kişi sana maharetini gösterdiğinde, ona yardımda bulun, onu dene ve kendin için seç. Onun geçmişinin düşük olması seni şüpheye düşürmesin. Çünkü bu iki şeye iltizamın ve yerine göre hareket etmen, ona rağbet edilmesine ve senden korkulmasına sebebiyet verir. Görevin malı korumak, onu helal yolla kazanmak ve hakkıyla sarf etmektir. İşte bunu yapabilirsen bu düzgün mülkün ruhudur. Hazinesin toplanmasında, biriktirilmesinde, infakında, düzenlenmesinde ve denetiminde kendin ile onun arasına kimseyi koyma. Bütün yetkiyi elinde bulundur. Sana vasiyetimin sonunda şunu derim, ahkâmınla hükmederken gücünün yettiği kadar Allah'tan kork. Seni Allah'a emanet ediyorum. Seni ancak O korur. Bir zamanlar ben de senin gibiydim. Ancak şu an Allah bana ölümü takdir buyurdu."⁵⁸

II. Abdurrahman, yönetime geçtiğinde aile efradını ve devlet erkânını toplayarak onlara şu şekilde hitapta bulunmuştur: "Ölümü kesin bir ferman kılan, her şeyi dilediği gibi yapan, yegâne hâkim ve bakî olan, mahlûkata boyun eğdiren yüce Allah'a hamdolsun. Salât ve selâm O'nun peygamberi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) üzerine olsun. Emîrimizin ölümünden duyduğumuz acı pek büyük oldu. Allah bizlere sabır versin ve ecir lütfetsin. Kendisi sizlerin yararını düşünerek, sizi bize emanet etti. Biz ona verdiğimiz sözden cayacak değiliz. Hatta onun vasiyetinde belirttiklerinden daha fazlasını sizlere sunmaya çalışacağım."⁵⁹

⁵³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/150.

⁵⁴ Müellifi Meçhul, *Ahbârü Mecnû'a*, 122.

⁵⁵ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 115.

⁵⁶ Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi "Endülüs Emevileri"* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), 4/195.

⁵⁷ Küçükspahioğlu, "Endülüs Emevileri", 4/63.

⁵⁸ Ahmet Nasır Yaylalı, *Endülüs Emevî Emîri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyasî ve Askerî Faaliyetler)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 92.

⁵⁹ İbn İzzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/135.

II. Abdurrahman'ın yaşadığı zaman dilimleri “eyyâmü'l-arûs” yani “düğün/balayı günleri” olarak anılmıştır.⁶⁰ Endülüs halkı bu dönemde en müreffeh günlerini yaşamışlardır ki II. Abdurrahman dönemi “İslâm'ın batıdaki yüzü” olarak tanımlanmıştır.⁶¹ Konu hakkında Endülüslü tarihçi İbn Hatîb (öl. 776/1374-1375) şu ifadeleri kullanmıştır: “Abdurrahman döneminde, Endülüs Emevî Devleti parlak bir devir yaşamıştır. Devlet yönetiminden memnun kalan halk, bu dönemden övgüyle söz etmiş ve örnek gösterilmiştir. Şehre su getirmesi, Bağdat hazinelerinden aktarılan tarihî eşyalara sahip çıkması ve tırâz⁶² atölyelerinin kurulması onun devrinde gerçekleşmiştir.”⁶³

Endülüslü Müslümanların farklı din mensuplarına karşı yaklaşımları zimmî hukuku çerçevesinde olmuştur. Asr-ı saâdetde görülen birlikte ve beraberce yaşama ahlakı Endülüs Emevîleri dönemde de neşvünema bulmuştur (*Convivencia*). II. Abdurrahman'ın müsamahalı ve sağduyulu politikası sayesinde birçok Hristiyan bu dönemde İslâm dinini benimsemiştir. Gayrimüslimlerin dinlerini yaşamaları noktasında tam bir hürriyet sağlandığı gibi kiliselerine de dokunulmamıştır. Müsamaha politikası Hristiyanların kendi tercihleriyle İslâm dinini seçmelerini sağlamıştır.⁶⁴ Toplumsal birlikteliğin sağlandığı bir zaman diliminde farklı din mensuplarının da müreffeh hayat sürmeleri adına bir dizi çalışmalar başlatılmıştır. II. Abdurrahman yönetimi Arapça'yı ilim ve halk dili haline getirme adına adımlar atmıştır. Hristiyanlar'ın kutsal kitapları olan “İncil” Arapça'ya tercüme edilmiştir. Aynı zamanda II. Abdurrahman Endülüs sınırları içerisindeki papaz ve rahipleri de toplantılarına çağırmıştır. Bunun doğal sonucu olarak, İslâm dinini kabul etmemelerine rağmen Müslümanların âdetlerini, tarzlarını benimsemişlerdir.⁶⁵

II. Abdurrahman döneminin ihtişamlı, görkemli ve müreffeh geçmesinin arka planında Abbâsîler ile yarış içerisinde bulunmaları yatmaktadır. Abbâsîlerin lüks yaşantıları, II. Abdurrahman döneminde Endülüs'te taklit edilmeye başlanmıştır. Emîr'in müzik ve satranç tutkusu Abbâsîleri taklit etmesinin bariz örneklerindedir. Çünkü bunlar yaygın olarak Abbâsîlerin eğlence araçları olmuştur. Nitekim II. Abdurrahman sarayın şairlerine veya müzisyenlerine başarıları karşılığında satranç hediye etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde idarî anlamda Abbâsîler örnek alındığı gibi kültürel faaliyetlerde de taklit edilmiştir.⁶⁶ Abbâsî devlet yönetimi modelinin Endülüs'te yer almasının arka planında II. Abdurrahman'a yakınlığıyla bilinen mûsikişinas Ziryâb'ın (öl. 238/852)⁶⁷ etkisi olmuştur. Öyle ki bu dönemde şair ve mûsikişinaslar yönetimde söz sahibi oldukları gibi devlet kademelerinde de görevlendirilmiştir.⁶⁸

Refah seviyesinin yükselmesinin getirmiş olduğu kazanımlar bilim alanına yatırım olarak lanse edilmiştir. II. Abdurrahman, Abbas b. Nâsîh'i (öl. 240/854) şark coğrafyasına gönderip değerli kitapları satın almasını, Yunan ve İran kaynaklarından kendisine özel nüshalar hazırlamasını istemiştir. Böylece Endülüs'te kurmuş olduğu devasa kütüphanede birçok farklı kültüre ait bilgileri toplamıştır. Astro-nomi alanına da ilgi duyan II. Abdurrahman, astrolog ve matematikçilere yüksek meblağda maaş bağlamıştır. Yine bu dönemde birçok matematikçi, astronom, doktor ve şair Kurtuba şehrine yerleşmiştir.

⁶⁰ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/211-225; Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevîleri”, 4/68.

⁶¹ Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevîleri”, 4/68.

⁶² Tirâz: Elbiselere nakışla yapılan süs.

⁶³ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 20.

⁶⁴ Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevîleri”, 4/66.

⁶⁵ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 125-126.

⁶⁶ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 131.

⁶⁷ Endülüslü ünlü mûsikişinas. Detaylı bilgi için bk. Fazlı Arslan - Fatih Erkoçoğlu, “Ziryâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/464-465.

⁶⁸ Lütfi Şeyban, *Endülüs “Cihat, Reconquista, Convivencia”* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 433.

Bununla beraber Endülüs'te sosyal ve kültürel perspektifte gelişme sağlanmış ve toplumsal değişimler yaşanmıştır.⁶⁹

II. Abdurrahman döneminde huzur ve asayişte sağlanan düzen Endülüs'te refah seviyesini zirvelere taşımıştır. Öyle ki yıllık gelir bir milyon dinara ulaşmıştır.⁷⁰ Halka açık müesseselere önem verilmesi ve yıllık gelirdeki artışlar imar faaliyetlerinin hız kazanmasına sebep olmuştur. İmar faaliyetlerine ilk olarak Kurtuba Ulucamii'nin genişletilmesiyle başlanmıştır. Akabinde Emîr, İşbîliye Ulucamii'nde inşa sürecini başlatmıştır. Kurtuba Ulucamii ve İşbîliye Ulucamii dışında Vâdilkebîr'in iki tarafındaki caddeler çiçek ve ağaçlarla süslenmiştir. II. Abdurrahman, Kurtuba Sarayı'nda genişletme çalışmalarını başlatmış ve etrafındaki dağlardan boru hattıyla saraya içme suyu getirtmiştir. Dozy bu saray için: "II. Abdurrahman yönetimine kadar İspanya yöneticilerinin hiçbirinin sarayı bu kadar görkemli ve ihtişamlı değildi."⁷¹ ifadelerini kullanırken, Mösyö Simone, II. Abdurrahman'ın Kurtuba'daki sağladığı ihtişamı şöyle ifade etmiştir: "Abdurrahman ihtişam ve görkeme âşık biriydi. Onun zamanında Kurtuba birçok cami, saray, köprü ve umuma açık diğer alt yapı çalışmalarına şahit olmuştur."⁷²

II. Abdurrahman'ın döneminde huzur ve sükûnetin sağlanmasının önemli bir nedeni de Emîr'in idarî alandaki seçimlerinde ehliyet ve liyakati temel almasıdır.⁷³ İbnü'l-Kûtiyye (öl. 367/977) bu hususu şu ifadelerle aktarmıştır: "II. Abdurrahman'ın öyle vezirleri vardı ki, öncesi veya sonrasında hiçbir emîr böylesi idarî ekibe sahip olmamıştır."⁷⁴ Halk, II. Abdurrahman'ın idarî alandaki seçimlerinden ve atamalarından memnun kalmıştır. Adâlet ve eşitliği düstur edinerek adliye, hazine, hâciplik ve vezirlik gibi atamalarda üst düzey titizlik örnekliği sergilemiştir.⁷⁵ Adâlet mekanizmasının başında bulunan kadılık makamı da II. Abdurrahman'ın hassas olduğu bir alandır. Emîr, fakih olan Yahyâ b. Yahyâ'ya (öl. 234/849) çocuğun babasına gösterebileceği hürmeti göstermiştir. Hatta onun görüşünü/düşüncesini almadan kadı atamalarında bulunmamıştır.⁷⁶ Buna binaen kadı Yahyâ b. Ma'mer'i ilmî yönden yetersiz bulan Yahyâ b. Yahyâ'nın isteği üzerine II. Abdurrahman, onu görevden uzaklaştırmıştır.⁷⁷

Endülüs'te II. Abdurrahman dönemi her zaman için bolluk bereket yılları olarak geçmemiştir. Hem iç hem de dışta gerçekleşen isyanlar imar faaliyetlerine yönelik bazı önlem çalışmalarını beraberinde getirmiştir. Normanların artan kıyı saldırılarına karşı İşbîliye'de tersane kurulmuştur. Tersane sayesinde kıyı şehirlerinin güvenliği sağlanırken, denizden gelecek olası saldırılar karşısında gözetleme kulesi de inşa edilmiştir.⁷⁸ Öte yandan iki kez meydana gelen şiddetli seller sonucunda ciddi bir kuraklık ortaya çıkmıştır. Kurtuba hükümeti selin getirdiği zararları gidermek için uzun bir müddet yoğun çalışmalar yapmıştır.⁷⁹

⁶⁹ Ali, *Endülüs Tarihi*, 148.

⁷⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/93; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/197.

⁷¹ Dozy, *Spanish Islam*, 260.

⁷² Ali, *Endülüs Tarihi*, 139-142.

⁷³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*, 104.

⁷⁴ İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu İftitâhi'l-Endelüs*, 2/87-88.

⁷⁵ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/222.

⁷⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu İftitâhi'l-Endelüs*, 2/75.

⁷⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/80.

⁷⁸ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 124.

⁷⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/89.H

II. Abdurrahman, siyasî ve askerî başarılarıyla öne çıkan oğlu Muhammed b. Abdurrahman el-Ümevî'yi (öl. 273/886) veliaht tayin etmiştir. II. Abdurrahman'ın vefatıyla (238/852) beraber I. Muhammed tahta geçmiştir (238-273/852-886).⁸⁰ I. Muhammed sonrasında istikrarın sağlanmasına yönelik uzun soluklu problemler yaşanmış olsa da (*el-Fitnetü'l-kübrâ*) III. Abdurrahman'la beraber özlenen müreffeh günler tekrardan yaşanmış ve eyyâmü'l-arûs Endülüs'te yeniden ivme kazanmıştır.

3. III. Abdurrahman'la Yinelenen Eyyâmü'l-Arûs Dönemi

Endülüs Emevîleri'nin ilk halifesi⁸¹ olan ve dedesi Abdullah b. Muhammed (öl. 300/912) tarafından yönetime tayin edilen Abdurrahman b. Muhammed el-Ümevî, 277/891 yılında Kurtuba şehrinde dünyaya gelmiştir. Dedesinin veliahtı olarak 300/912 yılında yönetimi ele almıştır.⁸²

Endülüs tarihinin önde gelen liderlerinden biri olan III. Abdurrahman, fitne günlerinde yaşanan problemleri sonlandırma adına aldığı tedbirler neticesinde Endülüs Emevî Devleti'ni zirvelere taşımıştır. Babasının vefat etmesi üzerine dedesi emîr Abdullah'ın yanında büyümüştür. Dedesi, protokol kurallarına aykırılık arz etmesine rağmen yönetim meclislerine III. Abdurrahman'ı da dâhil etmiştir. Bu durum III. Abdurrahman'ın yönetim hakkında bilgi ve birikim kazanmasına sebep olmuştur. III. Abdurrahman'ın tahta çıkması gerek aile efradı gerekse halk tarafından olumlu karşılanmıştır. Tahta oturan diğer emîrler genel itibariyle aile fertleri tarafından isyan hareketlerine maruz kalmışlardır. III. Abdurrahman'ın aile fertleri tarafından desteklenmesi, tahta çıkmasının ilk günlerinde önemli avantaj sağlamıştır.⁸³

II. Abdurrahman'ın vefatından sonra başlayan fitne dönemi, dördüncü kuşaktan torunu olan III. Abdurrahman'ın girişimleri sonucu sona ermiştir. Nasıl ki II. Abdurrahman dönemi "*eyyâmü'l-arûs*" olarak anıldıysa, III. Abdurrahman da devleti eski gücüne erdirmeye çalışarak Endülüs Emevî Devleti'nde eyyâmü'l-arûs yani düğün/balayı günlerini tekrardan yeşertmiştir.⁸⁴ III. Abdurrahman döneminde meydana gelen fitne günlerindeki en büyük sorun Ömer b. Hafsûn'un (öl. 305/918) isyanlarıydı. İbn Hafsûn'un önceki dönemlere nazaran karşısında genç, dinamik ve kararlı bir emîr bulunmaktaydı. İbn Hafsûn, emîr karşısında daha fazla direnemeyeceğini anlayınca karşılıklı anlaşma yapmak zorunda kalmış ve III. Abdurrahman'dan kendisini bağışlamasını talep etmiştir. İki taraf da anlaşmaya sadık kalmış fakat İbn Hafsûn bu süreçte hayatını kaybetmiştir. Endülüslü Müslümanlar, İbn Hafsûn'un vefatını sevinçle karşılamışlardır. İbn İzârî bu durumu şöyle aktarmaktadır: "*Kâfirlerin ve münafıkların başı, fitne ateşini körükleyen, kötülükler yayan Ömer b. Hafsûn öldü.*"⁸⁵ İbn Hafsûn isyanlarını, çocukları sürdürmeye çalışsalar da başarı sağlayamamışlardır. İbn Hafsûn'un ölümüyle beraber III. Abdurrahman, 30 yıldan beridir süregelen isyanları Endülüs'te artık sona erdirmiştir.⁸⁶ III. Abdurrahman'ın, fitne döneminde bastırılmış olduğu İbn Hafsûn isyanları bu dönemin tek sorunu değildir. Tahta çıktığı dönemde Arap-

⁸⁰ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, 4/223-227.

⁸¹ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 385.

⁸² Hakkı Dursun Yıldız, "*Abdurrahman III*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 152.

⁸³ Küçükspahioğlu, "*Endülüs Emevîleri*", 4/88-89.

⁸⁴ Dinç, *Endülüs'te Eyyâmü'l-Arûs'tan el-Fitnetü'l-Kübrâ'ya Geçiş Süreci*, 71.

⁸⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/157.

⁸⁶ Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, 135; III. Abdurrahman ile Ömer b. Hâfsun ve oğulları arasındaki mücadeleden detayları hakkında bk. Bîrsel Küçükspahioğlu, *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 23-29.

Berberî arasındaki makam ve mevki sorunları, ordu komutanları arasındaki ihtilaflar, farklı düşüncelere sahip valilerin atamalarıyla Endülüs'te tam bir kargaşa hâkim olmuştur.⁸⁷ Sınır beyliklerinin merkezî yönetim üzerindeki nüfuzları ise işi tamamen çıkmaza sokmuştur.⁸⁸ Ülkedeki asayişsizlik durumu artmış, tarım ve üretim tamamen kesilmiş dolayısıyla ekonomi batacak bir duruma gelmiştir. III. Abdurrahman tüm bu olumsuzluklara rağmen çözüm adına önemli çalışmalar yaparak Endülüs'te tekrardan müreffeh bir hayatın yaşanmasını sağlamıştır.⁸⁹ Abdurrahman en-Nâsır'ın sorunları çözmeye bağlamındaki adâleti, ehliyeti, liyakati, sağlam kadrosu, ilim ve teknik, kararlılık, uluslararası diploması girişimleri sayesinde önemli başarılar elde edilmiştir. 27 yıl boyunca orduya bizzat kumandanlık yaparak dostu güven, düşmana korku salması en önemlisi de bir arada yaşama tecrübesini geliştirerek *Endülüs-lülük Projesi'nin* hayata geçirilmesi onun nasıl önemli bir lider olduğunu ortaya koymuştur.⁹⁰

III. Abdurrahman'ın farklı kültürlerle kaynaşma noktasındaki olumlu tavrına ilaveten Endülüs'te birtakım yenilikler ve gelişmeler sağlaması, ona emîrlikten hilâfete geçiş zemini hazırlamıştır. Bu durumu fırsat bilen ve Endülüs Emevî Devleti'ni gücünün zirvesine erdiren III. Abdurrahman, "*Emîrû'l-mü'minîn*" ve "*en-Nâsır-lidînillâh*" unvanlarını alarak halifelliğini ilan etmiştir.⁹¹ Böylelikle Abbâsîler ve Fâtîmîler'den sonra Endülüs'ün de hilâfet ilanıyla beraber aynı anda üç hilâfet merkezi oluşmuştur. Emîr Abdurrahman'ın hilâfetini ilan ettirdikten sonra ekonomi alanında gerçekleştirdiği ilk faaliyetlerden biri de altın para bastırma olmuştur. Altın para basımı devletin ekonomik gücünün zirvelerde olduğunu göstergesidir. Yine bu dönemde eyaletlerden gelen yıllık vergiler 5.480.000 dinarı bulmuştur. Bu gelirin bir kısmı orduya, bir kısmı tasarruf için hazineye aktarılırken kalan üçte birlik kısım da Medînetüzzehrâ'nın inşaat sürecindeki masrafları için kullanılmıştır.⁹² İslâm tarihinde zaman zaman "*zekât verilecek insan kalmadı*"⁹³ sözü tam da bu günleri hatırlatmaktadır.

Endülüs Emevîleri, yönetimi ele aldıktan sonra başkenti İşbîliye'den Kurtuba'ya taşımışlardır. III. Abdurrahman ise başkenti Kurtuba'nın yaklaşık 8 km kuzeybatısında yer alan Cebelüarûs (Sierre Morena) bölgesine taşımayı düşünmüştür. Gelirlerin ciddi bir seviyeye yükseldiği ve artık yoksulların bile ihtiyacının kalmadığı bu dönemde, Medînetüzzehrâ'nın⁹⁴ temelleri atılmaya başlamıştır. Kırk yıl sürecek bu saray-şehir ancak Abdurrahman en-Nâsır'ın oğlu II. Hakem (öl. 366/976) döneminde tamamlanmıştır.⁹⁵ Medînetüzzehrâ, sadece lüks ve şatafat için kurulan bir şehir olmamıştır. III. Abdurrahman aynı zamanda bu şehre birçok âlim, bilgin, edip ve şair getirtmiştir. Kurtubalı kıraat âlimi Muhammed Yûsuf el-Cühenî, ünlü dil bilgini Ebû Ali el-Kâlî, Medînetüzzehrâ'da doğan ve buna binaen de Zehrâvî künyesiyle anılan ünlü tıp bilgini Ebü'l Kâsım b. Abbâs bunlardan sadece bir kaçıdır. Ayrıca Abdurrahman en-Nâsır'ın oğlu II. Hakem bu şehirde devasa bir kütüphane oluşturmuştur.⁹⁶

⁸⁷ Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, 135.

⁸⁸ W. Montgomery Watt - Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 43.

⁸⁹ İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 161-162.

⁹⁰ Nizamettin Parlak, *III. Abdurrahman* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 32-33.

⁹¹ Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevîleri", 4/90.

⁹² Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, 1/524-525; Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevîleri", 4/70.

⁹³ Veysel Öz, "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Zekât Müessesesi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 5/2 (26 Aralık 2022), 242.

⁹⁴ Detaylı bilgi için bk. Birsal Küçüksipahioğlu, "Medînetüzzehrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/320-322.

⁹⁵ Parlak, *III. Abdurrahman*, 51.

⁹⁶ Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'ün Görkemli Hilâfet Şehri: Medînetüzzehrâ", *History Studies International Journal of History (Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi)* 12/3 (2020), 814-816.

III. Abdurrahman döneminde Kurtuba şehri de ihtişamıyla göz kamaştırmıştır. Sayıları 417 ya da 1600 arasında değişen cami, 900 hamam, 50 hastane, 213.000 ev ve 80.455 dükkân, 60.300 konağın bulunduğu bir şehir olarak ifade edilmektedir. Kurtuba aynı zamanda siyasî, idarî ve kültürel manada da dünyanın sayılı başkentleri arasında yer almıştır. Köşe başlarında yer alan aydınlatmalar, sokak ve caddelelerinin temizliği de dikkatlerden kaçmamıştır. Öyle ki İslâm tarihçileri bu şehri “*Endülüs’ün gelini*” olarak nitelerken, batılı tarihçiler “*Endülüs’ün süsü*” olarak nitelendirmiştir. Endülüs coğrafyasının bir diğer yüzünü oluşturan Hristiyan İspanya ise geceleri zifiri karanlık içerisinde yüzdüğü gibi fakir ve bakımsızdı. Gece dışarı çıkmak için bile kişi kendi ışığını beraberinde götürmek zorunda kalmıştır. Şehir merkezlerinde zeminin toprakla kaplı olmasından yürümek imkânsız hâle gelmiştir. Yağmur yağdığı anda durum daha vahim bir hâl almıştır.⁹⁷ Bu yönüyle karşılaştırma yapıldığında Endülüslü Müslümanların ilim, siyaset, ekonomi gibi sahalarda verdiği mücadele kadar şehirlerin imarı için verdikleri mücadele göz ardı edilmemelidir.

Abdurrahman en-Nâsır, saray görevlilerini ehliyet ve liyakat ekseninde tercih etmiştir. Kadrosunu aynı zamanda adâlet üzerine inşa eden III. Abdurrahman, *Ahbâru Mecmua* adlı eserde bu yönüyle övgüye mazhar olmuştur. Müellif, devlet kademelerinde görev yapan Musa b. Hudayr, Abdülmelik b. Cevher ve Münzir b. Saîd el-Bellûtî (öl. 355/966) gibi bazı isimleri ayrıca sayarak ilimde, edebiyatta ve hitabette önde olan bu şahısların seçiminde isabet kaydedildiği ve seçkin insanlar olduğundan bahsetmiştir.⁹⁸ Örnek hayatıyla öne çıkan ve fetva veren âlimlerden olan Muhammed b. Ömer, çokça hayırlarda bulunan ve diploması alanında otorite olan Ahmed b. Yahya gibi isimler saray yönetimindeki kadronun kalitesini gözler önüne sermektedir. Ayrıca bu dönemde barış içerisinde yaşama adına gayrimüslimlere de yönetimde yer verilmiştir. Halifenin hekimi, veziri, kâtibi ve mütercimi olarak birçok farklı dalda görev aldığı gibi aynı zamanda elçisi olan Yahudi asıllı Hasdây b. Şarpût bunun en bariz örneğidir.⁹⁹

Endülüs halkının müreffeh günlerin bir daha geri gelmeyeceğini düşündüğü bir zamanda eyyâmü'l-arûs dönemini yeniden yaşatan III. Abdurrahman 350/961 yılında vefat etmiştir. 50 yıla yakın bir süre Endülüs’ü yönetmesi sebebiyle diğer hükümdarlara nazaran en uzun süre görev yapan yönetici olmuştur.¹⁰⁰

Sonuç

Endülüs, İslâm toplumunun övünç kaynağı olan bir medeniyetin mirasıdır. Fakat sadece övünülecek bir geçmişten ibaret görüp tarihin karanlık raflarına kaldırılacak bir medeniyet de olmamalıdır. Üzerinde derin tefekkürler edilip, analizler ve muhasebeler yapılarak bu medeniyeti yeniden gündeme taşıma adına ümmetin her bir ferdine sorumluluklar yüklenmiştir. Müslümanlar diğer İslâm fetihlerinde olduğu gibi Endülüs’ü de toprak parçası almak için değil, insanlık ve İslâm arasındaki engelleri kaldırmak adına fethetmiştir. Aynı zamanda İslâm’ın ilkelerini de farklı coğrafyadaki topluluklara ulaştır-

⁹⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları “Kültür ve Medeniyet”* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 166; Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/102.

⁹⁸ Müellifi Meçhul, *Ahbâru Mecmû’a*, 138-143.

⁹⁹ Parlak, *III. Abdurrahman*, 42.

¹⁰⁰ Küçükspahioğlu, “Endülüs Emevileri”, 4/102.

tırarak toplumların birlikte ve beraberce yaşamalarını sağlayacakları örnekler sunmuşlardır. Endülüs'ün ilk fatihlerinden başlayıp yıkılış dönemindeki Moriskolara kadar Müslümanlar, aralarında menfi sorunlar ortaya çıkmış olsa bile ilkelerinden ve inançlarından ödün vermemişlerdir.

Makalemize konu olan II. Abdurrahman dönemindeki “*eyyâmü'l-arûs*” zamanları, Endülüslü Müslümanların inşa ettikleri medeniyeti nasıl zirvelere taşıdıklarının en bariz örneğini sergilemektedir. I. Abdurrahman, Abbâsîler'in zulmünden kaçarak Endülüs'e gelmiş olsa da aslında Meşrik coğrafyasındaki ilim, bilim, kültür ve medeniyetin bu topraklara aktarılmasının aracı şahsiyetlerinden olmuştur. Bu yönüyle I. Abdurrahman, Endülüs topraklarında eyyâmü'l-arûs günlerinin tohumlarını saçmıştır. II. Abdurrahman başa geldiğinde ise kendi dönemiyle müsemma olan eyyâmü'l-arûs artık zirvelere ulaşan bir boyut kazanmıştır. II. Abdurrahman'dan sonra yaşanan fitne günleri (el-fitnetü'l-kübrâ) eyyâmü'l-arûs dönemine gölge düşürmüştür. Öyleki Endülüs halkı bir daha o güzel günlerin geri gelmeyeceğini düşünmüşlerdir. Fakat III. Abdurrahman bu algıyı ortadan kaldıracak adımlar atmış ve özlenen düğün/balayı günleri Endülüs'te yeniden yaşanmıştır.

Müslümanlar olarak bizlerin üzerine düşen mesele, yaptığımız işlerde ölçülü olmak ve fillerimizin İslâm dünyasına zarar verecek bir girişim olup olmadığını sorgulamaktır. “*Bir kez olan; bir daha olur!*” ilkesini hayat düsturu edinirsek, Endülüs İslâm medeniyetinin çocukları olarak yeniden dünya tarihinde söz sahibi olmanın fırsatını yakalayabiliriz.

Kaynakça

- Adıgüzel, Cumhur Ersin. “Endülüs'ün Görkemli Hilâfet Şehri: Medînetüzzehrâ”. *History Studies International Journal of History (Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi)* 12/3 (2020), 807-826.
- Ali, Nureddin Âl-i. *Endülüs Tarihi*. çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Arslan, Fazlı - Erkoçoğlu, Fatih. “Ziryâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Artuk, İbrahim. “Abbasîler ve Endülüs Emevîleri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 3/5-6 (1952 1951), 135-146.
- Beksaç, Engin. “Kurtuba Ulucamii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/453-454. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dinç, Zülfü. *Endülüs'te Eyyâmü'l-Arûs'tan el-Fitnetü'l-Kübrâ'ya Geçiş Süreci*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *History of the Moslems in Spain “Spanish Islam”*. çev. Francis Griffin Stokes. London: Chatto & Windus, 1913.
- Erbaş, Furkan. *Endülüs Medeniyetinin Zirvesi Halife II. Hakem Dönemi Endülüs Tarihi (350-366/961-976)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Erdem, Sargon. “Alkazar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/469-470. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Haccî, Abdurrahman Ali. *İslâmî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi*. çev. Kadir Kinar. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017.
- İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdulmelik. *es-Sıla fi târîh eimmeti'l-Endelus*. b.y.: Mektebetü'l-Hâncî, 1374/1955.
- İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. çev. Georges Seraphin Colin - Evariste Lévi-Provençal. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 3. Basım, 1980.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin. *A mâlü'l-a lâm fi men bûyi'a kable'l-ihlâm min mülûki'l-İslâm*. thk. Evariste Lévi-Provençal. Beyrut: Dârü'l-Mekşûf, 1956.
- İbnü'l-Kûtîyye, Ebü Bekr Muhammed b. Ömer. *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Kahire: Daru'l-Kitâb el-Masri, 2. Basım, 1989.

- İmamuddin, S. Muhammed. *Endülüs Siyasi Tarihi*. çev. Yusuf Yazar. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâmi fi'l-Endelus*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 4. Basım, 1997.
- Koşdaş, Yaşar Emrah. *Endülüs'ün Fethi ve Valiler Döneminde Berberiler*. İstanbul: Okurakademi Yayınları, 2020.
- Koşdaş, Yaşar Emrah. *Kureyş Şahini "I. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi"*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Küçükspahioğlu, Birsal. "Endülüs Emevileri". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*. thk. Mehmet Özdemir. 4/49-118. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Küçükspahioğlu, Birsal. *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Küçükspahioğlu, Birsal. "Medînetüzzehrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/320-322. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-Tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-râtib*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1968.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık, 1995.
- Müellifi Meçhul. *Ahbâru Mecmû'a fi Fethi'l-Endelüs ve Zikri Ümerâihâ*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dârül-Kitabül-Benânî, 2. Basım, 1989.
- Öz, Veysel. "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Zekât Müessesesi". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 5/2 (26 Aralık 2022), 241-253.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. Ankara: İSAM, 8. Basım, 2021.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları "Kültür ve Medeniyet"*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları "Siyasî Tarih"*. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2020.
- Özdemir, Mehmet. "İbn Hayyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/37-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Parlak, Nizamettin. *Ana Hatlarıyla Endülüs Tarihi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023.
- Parlak, Nizamettin. *III. Abdurrahman*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Scott, Sammel Parsonu. *History of the Moorish Empire in Europe*. London: J. B. Lippincott Company, 1904.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Ah Endülüs*. İstanbul: Beyan Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Şeyban, Lütfi. *Endülüs*. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019.
- Şeyban, Lütfi. *Endülüs "Cihat, Reconquista, Convivencia"*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Watt, W. Montgomery - Cachia, Pierre. *Endülüs Tarihi*. çev. Cumhuriyet Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov. İstanbul: Küre Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Yaylalı, Ahmet Nasır. *Endülüs Emevî Emîri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyasî ve Askerî Faaliyetler)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdurrahman I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/147-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdurrahman II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/150-152. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdurrahman III". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 152-155. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun (ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi "Endülüs Emevileri"*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1988.